

Наталя Гаврилюк
(Київ)

АКТУАЛЬНІ НАРОДОЗНАВЧІ ПИТАННЯ В ГАЛУЗІ ПОЛЬОВОЇ ЗБИРАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У контексті заголовної теми виділимо три питання, які стосуватимуться методики, етики і одного із нагальних завдань польових етнографічних досліджень. Їх розгляд має за мету як дискусійний аспект, так і розширення професіоналізму в галузі польової збирацької діяльності народознавців, передусім нового покоління, серед яких загал початківців і аматорів постійно зростає в різних регіонах України.

1. Добре відомо, що факти є повітрям науки. Без первинних емпіричних даних про структуру і функції традиційно-побутової культури народу, форми етнічних і етнокультурних процесів не може йтися і про різноаспектні аналітичні студії у вигляді статей, дисертацій, монографій. Відомо також, що найповнішу, відповідну до реальної дійсності інформацію можна отримати лише в польових експедиціях, які, за одним із вдалих формулювань, дають «можливість відчутти причетність до народного життя, певною мірою психологічно адаптуватися до нього, учути його внутрішню логіку і пульсацію»¹. Історіографія народознавства має вагомий теоретичний доробок щодо методів і засобів польової роботи². Найголовніші із них варто тут назвати, пам'ятаючи при цьому, що на практиці всі вони мають між собою досить розмити межу, тобто частіше використовуються не так окремо, як у тому чи тому поєднанні.

Базовим методом збору інформації «в полі» вважається безпосереднє спостереження, яке передбачає прямий контакт дослідника з об'єктом дослідження і здійснюється в експедиції маршрутній або стаціонарній. Розрізняють дві форми спостереження: «просто», коли збирач фіксує інформацію, умовно кажучи, пасивно, і «включене», «активне», коли збирач живе серед людей групи, що вивчається, і бере участь у її діяльності. Кожна із цих методичних форм має свої переваги і вибирається залежно від мети і завдань дослідження. Зокрема, «просто» спостереження характерне для маршрутних (лінійних або

кущових) експедицій, забезпечує територіальний, у тому числі картографічний, аспект вивчення культури, з'ясування її локальних особливостей. «Включене» спостереження є типовим для стаціонарної експедиційної роботи у населеному пункті і дозволяє щонайбільше наблизитися до розуміння «життя культури» у комплексі її побутово-речових, духовних, мовних, мистецтвознавчих та інших шарів. За моїм польовим досвідом, елементи «включеного» спостереження нерідко інтегруються в методику «простого» спостереження, оскільки збирач у ході маршрутної експедиції час від часу дістає змогу бути присутнім на зібраннях з відзначення важливих для досліджуваного колективу подій (як от: храмове свято, колядування, весілля тощо) або й навіть ставати одним із їх учасників.

Спостереження важко уявити без одного із основних методів збору, яким є опитування, що зазвичай реалізується за допомогою попередньо складеної програми запитань. Серед різновидів опитування виділяють інтерв'ю як форму отримання даних через спілкування, діалог дослідника з носієм культури. Його результативність здебільшого залежить від рівня спеціалізованих знань і комунікативного досвіду збирача. Метод є характерним для суто етнографічних досліджень і передбачає використання попередньо розробленої більш або менш розгорнутої системи запитань з певної предметно-тематичної сфери культури. Другим різновидом опитування є анкетування, яким передусім користуються у етносоціологічних дослідках, орієнтованих на отримання масових даних за такою формулою відповідей (на кшталт, – «так», «ні», «інше»), які підлягають статистичній обробці. Анкетування може вестися самим дослідником, що підвищує рівень достовірності відповідей, або провадитися опосередковано, коли анкети заздалегідь роздаються чи розсилаються поштою тощо. Звісно, репрезентативність отриманих у такий спосіб даних є умовною.

Серед найбільш вживаного дослідницького інструментарію збирацької роботи поряд

із такими технічними засобами, як диктофон, фото- і кінокамера, тепер і відеомобільник, проте першочергове значення має запитальник. Від фахової структури запитань чимало залежить і сама якість (широта, детальність) отриманої під час інтерв'ю або через анкету інформації. Є сенс окремо заторкнути тему запитальників.

Проїшло більше ніж півстоліття, коли в Україні була створена і розповсюджена перша етнографічна програма³. За цей період народознавча наука накопичила багато зразків програм («рекомендацій», «інструкцій», «відозв», анкет тощо), призначених для збирання даних з різних комплексів і компонентів народної культури, з термінології, соціонормативних правил поведінки, етнопсихологічних орієнтацій та ін. Одні з них зберігаються в рукописних фондах, архівах, інші публікувалися в спеціальних виданнях. Їх перелік міститься у ретельно підготовленому «Каталозі етнографічних програм»⁴. Досвід наших попередників завжди враховувався і використовувався для розробки власних запитальників, бо кожне нове дослідження рідко обходиться без спеціальної програми питань, обумовлених конкретикою дослідницьких завдань і напрямів. Наприклад, в кінці 60-х років у зв'язку з ідеєю створення «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії» були опубліковані програми-запитальники народної землеробської техніки, народного житла і одягу. Принципами складання атласу передбачалося, що на картах мали бути відображені певні кількісні характеристики поширення явищ (наприклад, явище «переважає», «побуває нарівні з іншим, рідко зустрічається»). Тому питання щодо ступеня побутування культурних явищ закономірним чином вносилися в програмну структуру атласних тематичних запитальників.

В останні роки, зокрема в обласних центрах, активно розвиваються наукові етнографічні осередки, де спеціалісти орієнтуються на регіональні дисертаційні дослідження. Це зумовлює необхідність розробки таких запитальників, які б враховували специфіку культурних традицій, самобутні риси історико-етнографічних областей України. З цією метою спочатку ведеться підготовча робота щодо населених пунктів експедиційного маршруту та, головне, опановується загальний, наявний у літературних, архівних джерелах, обсяг знань стосовно предметно-тематичного складу явища, що вивчається.

Саме базовий, вихідний зміст його структури передусім і має знайти відображення у підготовленому запитальнику. В перших пілотажних поїздках автор корегує запитальник, поповнюючи його склад і зміст новими позиціями, насамперед такими, які відбивають локальну (фактографічну, функціональну, термінологічну, етнічну та ін.) своєрідність явища.

Наведу приклад. Працюючи в експедиціях початку 1990-х років серед переселенців-«чорнобильців» і збираючи інформацію, зокрема з родильної обрядовості, я почула від своїх оповідачів про звичай, з яким не доводилося раніше стикатися в публікаціях та рукописних матеріалах. За київсько-поліською термінологією звичай має назву «зноски», суть якого полягає у забороні зустрічатися породіллям з немовлятами, поки в останніх не прорізалися зубчики. Досить було почути про звичай один раз, щоби цікавитися ним і надалі. Зрештою, виявилось, що з ним пов'язаний комплекс обрядових уявлень, дій, вербальних формул, лікувально-магічних процедур, характерний для родильного циклу більшої частини Правобережного Полісся. Відтоді як цей заборонний звичай став обов'язковим складником запитальника, присвяченого родильному циклу, з'явилася змога знаходити його певні аналоги і на позапеліських теренах.

До інших принципів, на наш погляд, моментів в справі укладання запитальника ми ще повернемося. Тут же зауважимо, що незалежно від тематики, запитальник обов'язковим пунктом має так звану паспортизацію (реквізити) записаної інформації: вказівку на час, місце запису, персональні дані про інформатора: прізвище, рік народження, стать, національність, чи є з діда-прадіда місцевим, чи є приїжджим і звідки, склад сім'ї тощо. Бажано в сільській раді, школі отримати історичну довідку про населений пункт, його національний склад, конфесії та ін., що у подальшому допоможе повноцінніше аналізувати зібраний матеріал.

2. Останнім часом у зв'язку з методикою польової етнографії дебатуються питання етики наукових досліджень. Значною мірою це відбувається під впливом теорії зарубіжної соціальної (культурної) антропології, яка зорієнтована не стільки на проблеми етносу і етнічності культури, скільки насамперед на людину як представника певної соціальної і культурної спільності, права якої мають бути захищені. Ідеться, зокрема, про одне із про-

фільних видань⁵, редакція якого спеціально формулює і обговорює питання, у яких випадках і яким чином має зазначатися прізвище інформатора, можливо, воно має якось кодифікуватися, або і взагалі не вказуватися на відміну від віку, статі; чи має бути письмовий дозвіл інформатора на оприлюднення отриманих від нього свідчень; як публікувати відверті, конфіденційні судження, щоб не зашкодити самому інформатору в його подальшому житті. Ці питання особливо актуалізуються, коли йдеться про етнографічне вивчення міського середовища, молодіжних субкультур, дітей, укладу конфесійних осередків тощо.

Ідеться також про те, яких норм і правил поведінки має дотримуватися дослідник у своєму спілкуванні з інформаторами та стосовно своїх колег, які працюють поруч. Зокрема, зі своєї практики знаємо, що іноді спостерігається нетактовне, свого роду споживацьке ставлення до респондентів з метою отримати від них необхідну інформацію, пам'ятки старовини, вартісні особисті речі, фотографії тощо. Буває, ми виставляємо себе в негативному світлі, коли в стані робочого азарту можемо прилюдно сперечатися за інформаторів-старожилів, що їх рекомендують, зокрема, в сільській раді, або «перехоплювати» для себе респондента, хоча за домовленістю з колегами з ним мав працювати інший, або безпардонно втручатися в роботу колеги, який бесідує з людиною і здійснює аудіозапис. Звісно, що подібні форми поведінки здебільшого залежать від особистої культури, порядності дослідника.

Як відзначають учасники згаданої дискусії, за кордоном у багатьох професійних організаціях існує відповідне до фаху зведення етичних норм і правил. Та й у самих етнологічних осередках є подібні кодекси чи декларації. Очевидно, і нам слід подбати про розробку і прийняття певного документа щодо наукової етики польових досліджень. І хоча повністю унормувати збирацьку роботу неможливо, принципові засади, якими має керуватися польовик, знати корисно. Іншими словами, важливо, щоб збирацька діяльність усвідомлювалася не чимось стихійним, а як специфічна галузь праці, яка, будучи заснована на спілкуванні з людьми, мала б у своєму загальному методичному арсеналі окремі положення нормативно-етичного характеру. У будь-якому разі це актуально для тих, хто тільки вступає на стезю наукової етнографії, хто навчається збирацькій справі, розпочинає власні польові дослідження.

3. Зупинимося на одному із нових проєктів збирацької роботи, який хоч і перебуває на початковій стадії, проте вже має певний доробок. Його попередня назва «Традиційно-побутова культура на сучасному етапі. Шляхами Павла Чубинського». У широких наукових колах добре знаною є капітальна семитомна праця цього видатного українського етнографа і суспільного діяча «Труди етнографічно-статистичної експедиції у Західноруський край», яка є комплексним джерелом вивчення народної культури і побуту українців, як і національних меншин України, періоду другої половини XIX ст.⁶ У зв'язку з відзначенням ювілейної дати – 170-річчя від дня народження П. Чубинського, в етнологічному центрі ІМФЕ НАНУ виникла ідея повторити його експедиційний маршрут і дати зріз сучасного стану побутування різних сфер і явищ традиційної культури. За задумом, це має бути фундаментальне зведення зібраного в експедиціях автентичного етнографічного і фольклорного матеріалу, необхідним чином упорядкованого і систематизованого. Як суть відповідної фактографії матеріал матиме самостійне наукове значення для теперішніх і майбутніх поколінь, подібно до того, як етнографія, фольклористика, суміжні історичні, мовознавчі дисципліни до сьогодні користуються джерельною народознавчою спадщиною, представленою у працях П. Чубинського, В. Гнатюка, Б. Грінченка, О. Малинки, П. Шейна та інших наших визначних попередників.

Для збирання польового матеріалу підготовлено декілька комплектів запитальників, присвячених тематиці матеріальної, соціонормативної культури, сім'ї та шлюбу, обрядовості життєвого і календарного циклів, міфології, народних знань в галузі метеорології, медицини тощо. При їх розробці ставилося завдання формулювати питання у такий спосіб, щоб носій культури, характеризуючи якесь явище, міг сам порівнювати те, що було колись (скажімо, «до війни», «після війни», «за Польщі» тощо) і що є тепер. Тобто, у цих запитальниках домінує порівняльно-історичний аспект. Улітку й восени 2008 року вони були апробовані у восьми експедиціях, які працювали у селах і регіонах, означених в працях П. Чубинського, а також у різних віддалених від його маршруту областях. Розширення меж обстеження забезпечить масив фактичних даних, цікавих для порівнянь не лише історичних, але і територіальних. З метою збільшення числа збирачів, ті чи інші

тематичні запитальники давали під час експедицій зацікавленим у співпраці місцевим науковцям, працівникам культури і етнографічних музеїв, проте із серйозною увагою, що зібрані відомості мають відповідати програмним запитанням. Зазвичай інформатор розказує те, що знає. Якщо він не знає, не чув або не хоче розказувати про якесь явище, то це також є інформація.

Оскільки я сама працювала у чотирьох відповідних експедиціях, можу поділитися деякими свіжими враженнями. Передусім звертає на себе увагу той факт, що наш сільський сучасник-інформатор вже не той, що був навіть п'ятнадцять-двадцять років тому. Люди завжди цікавилися, для чого нам потрібно знати, як воно тут було чи є. Але якщо раніше вони цілком задовольнялися відповіддю на кшталт, що це потрібно для історії культури, бо старі люди ідуть з життя, традиції губляться, а молодь орієнтується на новомодне і т. д., то тепер, коли у людей досить широкий кругозір і є характерна для нашого часу комерційна жилка, то нерідко трапляються випадки напівжартівливих натяків на те, що вам, мовляв, за це ж платять, то і нам ніби має щось перепастися. Іншими словами, люди починають, може і підсвідомо, розуміти, що їхні знання – це певна інтелектуальна власність і вона чогось коштує. Думаю, що недалеко той час, коли в експедиційному кошторисі треба буде передбачити певні фінанси, за допомогою яких можна було б віддячувати людям. Щоправда, це давно практикується стосовно предметів традиційної культури (одягу, ткацтва тощо). Але практично безоплатною була і є інформація про все, що стосується духовної сфери буття. Тим часом в сучасній польовій роботі доводиться стикатися із взаєминами, схожими на стосунки покупця і продавця. І це треба враховувати. Хоча не слід забувати і таку відому форму подяки і етичних взаємин, коли дослідник підтримує дружні стосунки з оповідачем, надсилає публікацію, де згадується його ім'я, міститься отримана від нього інформація, або, скажімо, вітає інформатора зі святом тощо.

Ще одне свіже спостереження. Приїжджаючи в село, ми спочатку обов'язково представляємося у сільській раді, кажемо, хто ми і якими є наші завдання, даємо ознайомитися з «Відкритим листом» як офіційним документом від академічної установи. І нас завжди приймали з розумінням або й особливо щирісердно, без будь-яких проблем рекомендували знавців місцевих традицій,

часто турбувалися і про наше проживання, харчування. Тепер це робиться не завжди і не усюди так привітно, як колись. Зокрема, в деяких селах ми стикалися із недовірою до нашого головного представницького документа – мовляв, тепер можна написати все, що завгодно, натомість вимагали дозволу на працю від райвідділу культури. Отже, довелося взяти на замітку, що для успішної роботи не завадить попередньо заручитися підтримкою обласного чи районного відділу культури. Подекуди були попередження, що без супровідника ніхто нас не пустить в хату, бо ходять тут всякі різні, представляються працівниками соціальної служби, зрештою грабують людей. Отже, маємо усвідомлювати, що ситуація нова, життя на селі стрімко змінюється, іншими стали погляди, настрої людей. Тому в методиках експедиційної збиральної роботи необхідно це враховувати.

Примітки

¹ Бернштам Т. А. Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры (теория и практика этнографических исследований) / Т. А. Бернштам. – К., 1993. – С. 26.

² Див., напр.: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – М., 1988. – С. 205–220.

³ Горленко В. Ф. Перша етнографічна програма на Україні / В. Ф. Горленко // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 4.

⁴ Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVII–XX ст.) / О. Боряк. – К., 1994.

⁵ Див.: Антропологический форум № 5. Этнические проблемы полевых исследований. – С.Пб, 2006. – С. 7–166.

⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел: материалы и исследования : в 7 т. / собр. П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872–1878.